

Recenzijos

APIE SENUOSIUS LIETUVOS SPAUDMENIS

ONA ALEKNAVIČIENĖ

Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva
El. paštas: aleknavicene@lki.lt

Nauja knyga apie senąsias knygas – taip trumpai apibūdintini Antano Buračo ir Viliaus Užtupo *Senieji Lietuvos spaudmenys: XVI–XVIII amžiaus faksimilės**. Leidinį sudaro pratarinė (p. 9–15), trumpas LDK spaustuvių sąrašas (p. 16–18), trys pagrindiniai skyriai: „XVI amžiaus spaudmenys“ (p. 19–124), „XVII amžiaus spaudmenys“ (p. 125–278), „XVIII amžiaus spaudmenys“ (p. 279–357), 10 priedų (p. 359–463) ir santraukos anglų, vokiečių, rusų, lenkų kalbomis (p. 464–474). Prieduose yra atskiras ne LDK spausdintų knygų faksimilių skyrius „Reikšmingesni pirmieji leidiniai lietuvių kalba už LDK ribų“ (p. 360–375), keturios lentelės: „Abiejų Tautų Respublikos spaustuvių šriftų bei jų evoliucijos lyginamosios lentelės (paleografinė suvestinė)“ (p. 376–399); „LDK spaustuovėse naudotieji europiniai spaudmenys ir jų pavadinimai“ (p. 400); „Bažnytinės slavų ir pilietinės rusų abėcėlės bei spaudmenys“ (p. 401–402); „LDK spaustuvių kiriliškųjų leidinių formatai“ (p. 459–463), keturios rodyklės (faksimilių, spaustuvių, pavardžių; p. 403–449) ir skyrelis su inicialinių raidžių, pyinių bei užsklandų pavyzdžiais (p. 454–458).

Pratarinėje Antanas Buračas pabrėžia, kad Lietuvoje spausdintų knygų šriftai iki šiol nagrinėti nepakankamai. Su autoriais čia reikia sutikti be išlygų. Nors ši tema aktuali daugeliui humanitarinių mokslų, tačiau jai vis dar stinga tyrėjų dėmesio. Žinios apie tam tikru laikotarpiu tam tikroje spaustuovėje vartotus šriftus galėtų tapti atspirtimi leidybos duomenims nustatyti (kai jie nenurodyti, neišlikęs knygos antraštinis puslapis ar kolofoanas), padėtų identifikuoti kontrafakcijas (atpažinti tikrąją leidimo vietą ir laiką). Taigi šriftai – vienas iš senųjų spaudinių atribucijos požymių. Be to, lietuvių rašomosios kalbos

* BURAS, Antanas; UŽTUPAS, Vilijus. *Senieji Lietuvos spaudmenys: XVI–XVIII amžiaus faksimilės*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004. 476 p. ISBN 5-420-01540-4.

istorijos darbuose pagrįstai keliamas klausimas dėl spaustuvių įtakos ortografijai bei jos standartams. Kodėl Martyno Mažvydo ir Baltramiejaus Vilento knygose du nosiniai balsai – [a] ir [ę] – žymimi raidėmis su skersine šakele, o kiti du – [i] ir [u] – nežymimi (rašomos paprastos <i> ir <u>)? Tai lėmė spaudmenų inventorių: pirmosios dvi vartotos lenkiškose knygose ir turėtos tiek rotundos, tiek švabacho, tiek fraktūros garnitūrose, o kitos dvi – nevartotos ir neturėtos. Galimybės reformuoti ortografiją, realizuoti savo „autorinę“ rašybą priklausė visų pirma nuo konkrečios spaustuvės garnitūrų, kartais ir nuo autoriaus gebėjimo įtikinti spaustuvės savininką naujų spaudmenų būtinumu. Danie liaus Kleino *Gramatikos* (1653) ir *Kompendiumo* (1654) spausdinimo istorija liudija, kad kalbotyros darbams reikalingos raidės su diakritiniais ženklais kėlė rimtų problemų spaustuvininkui Johannui Reussneriui. Laiške Karaliaučiaus universiteto rektoriui ir senato nariams jis skundėsi, kad Kleino reikalavimu buvo užsakęs išraižyti ir išliedinti lietuviškas raides, bet šis jas net tris kartus keitęs ir padaręs jam didelių nuostolių [6, 454–456]. Dėl to strigo spaudos darbai, didėjo išlaidos. Kai kuriuos spaudmenis teko imti iš antikvos rinkinio. Giedrius Subačius, lygindamas XIX amžiaus rankraščius ir pagal juos išleistas knygas, įrodė, kad spaustuvininkai sąmoningai standartizavo ortografiją ir iš dalies diktavo sąlygas savo darbus norėjusiems publikuoti autoriams [10, 239–264; 11, 227–262; 12, 129–152].

Tai tik keletas pavyzdžių, rodančių spaustuvinių šriftų ir ortografijos sąsają. Dėl to naujausioje tekstologijos literatūroje šalia kitų šaltinio ypatybių rekomenduojama aprašyti ir spaudos būdą bei šriftus. Senosios lietuvių literatūros ir kalbos tyrėjams tai padaryti gana problemiška. Lietuviškų knygų gotikinio šrifto rūšys žodynuose, žinynuose ir enciklopedijose įvardijamos skirtingai. Antai enciklopediniame žodyne *Knygotyra* (1997) Mažvydo *Katekizmo* šriftas nusakomas dvejopai: 1) išspausdintas fraktūra (su antikvos elementais) [7, 118]; 2) išspausdintas švabacheriu [7, 360]. *Lietuvos bibliografijoje* (1969; LB I) ir jos *Papildymuose* (1990; LBP) vartojami apibendrinti terminai *gotiškasis* ir *lotyniškasis šriftas*, jų rūšys nekonkretinamos. Senesnėse bibliografijose spaudinių šriftas apibūdinamas irgi panašiai (jų apžvalgą žr. [1, 250–251]).

Kadangi senųjų lietuviškų knygų šriftai iki šiol nagrinėti epizodiškai, tai sveikintina kiekviena seniesiems spaudiniams skirta publikacija, ypač gausiai iliustruota. Recenzuojamo leidinio sudarytojai sako nekėlę uždavinio detalizuoti konkrečių LDK spaustuvių šriftų, jų garnitūrų, tik siekė apžvelgti bendrą šriftų raidą, ją iliustruoti būdingomis faksimilėmis ir iškelti kaitos tendencijas. Leidinys skirtas LDK raštijos paminklams, tačiau neapeinami ir XVI–XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos spaudiniai. Jų faksimilės pateikiamos pirmame priede. Duodamas vienas kitas pavyzdys iš Rygoje ir Varšuvoje spausdintų

knygų. Atsižvelgdami į tai, kad LDK buvo daugiatautė ir daugiakalbė valstybė, autoriai specialiai neatskyrė antikva, gotikiniais ir kirilikos spaudmenimis spausdintų knygų ir faksimiles dėjo daugiausia pagal chronologiją. Toks principas logiškas, tačiau jis kiek sunkina analizę pagal knygų kalbą. XVI–XVII amžiaus šriftų sistemoje labai aiški opozicija: lotyniška ar nelotyniška knyga.

Recenzijoje stengiamasi apžvelgti knygą pagal skyrius daugiausia vietos skiriant lietuviškiems bei lituanistiniams leidiniams ir atkreipti dėmesį į kai kuriuos netikslumus, atsiradusius dėl to, kad Lietuvoje trūksta specialių tyrimų. Vienas ir šios knygos trūkumų – pagrindinių sąvokų neapibrėžimas, nepaaiškinimas, kas yra lotyniškasis ir gotikinis šriftas, kokios jo atmainos, jų kilmė ir raida. Būtų buvę svarbu pasakyti, kuo viena nuo kitos skiriasi pagrindinės gotikinio šrifto atmainos: tekstūrą, rotundą, švābachas, arba švābacheris, ir fraktūrą.

Antras problemiškas klausimas: kas laikoma spaudinio šriftu? Senosiose knygosė, kaip ir dabartinėse, derinamas kelių stilių šriftas: tekstui pasirenkamas vienoks, o antraštėms, reikšmingoms ar mažiau reikšmingoms teksto vietoms, marginalijoms bei komunikaciniams knygos elementams – kitoks. Pagal paskirtį spaustuvinį šriftą įprasta skirstyti į tekstinį, antraštinį ir akcidentinį [7, 346]. Senujų knygų analizei atrodo tinkama ir leidinyje *Lexikon der Buchkunst und Bibliophilie* siūloma klasifikacija: 1) tekstinis šriftas (vok. *Werkschrift*, anksčiau vadintas *Brotschrift*); 2) teksto išskiriamasis (vok. *Auszeichnungsschrift*); 3) akcidentinis (vok. *Akzidenzschrift*); 4) plakatinis (vok. *Plakatschrift*) [8, 146]. Recenzijoje laikomasi šios klasifikacijos. Analizuojant senąsias lietuviškas knygas svarbu pirmiausia nustatyti, koks yra pagrindinis, t. y. tekstinis, šriftas.

LDK spaudos evoliucijos požymiu Buračas ir Užtupas laiko nuoseklų perėjimą nuo gotikinio šrifto prie antikvos. Į perėjimą prie antikvos autoriai žiūri kaip į pažangos kelią ir nuolat seka, ar spaudiniuose jos yra ir kiek yra (plg. ir 14, 132–143; 15, 55–58]. Gotikinį šriftą net ir XVI amžiuje jie laiko konservatyviu (plg. p. 102). Tačiau reikėtų neišleisti iš akių, kad antikva daugelyje lietuviškų XVI–XVII amžiaus knygų (tiek Mažojoje, tiek Didžiojoje Lietuvoje) nebuvo pagrindinis, t. y. tekstinis, šriftas. Tai tik teksto išskiriamasis šriftas. Didžiosiose LDK spaustuvėse lotyniškosios antikvos spaudmenys ėmė įsigalėti XVII amžiaus antrojoje pusėje, mažesnėse – XVIII amžiuje. Mažojoje Lietuvoje fraktūra vartota iki 1941-ųjų, kol buvo uždrausta nacionalsocialistų. Kai spaudiniai vertinami ne pagal pagrindinį, o pagal „periferinį“ šriftą, kyla abejonių, ar gali būti pateiktas objektyvus visumos vaizdas, ypač XVI–XVII amžiaus. Tokia vertinimo nuostata Buračo ir Užtupo knygoje vyrauja tiek kalbant apie atskiras knygas, tiek apie bendrą šrifto raidos charakteristiką.

Variant Buračo ir Užtupo pateiktas faksimiles, galima susidaryti vaizdą daugiausia apie antraštinius puslapius. Reikėtų atkreipti dėmesį ir į tai, kad antraštiniai puslapiai ne visada parodo, koku šriftu išspausdintas pagrindinis tekstas. Norint pailustruoti konkrečios knygos šriftų sistemą, reikėtų įdėti ir bent vieną tipišką teksto puslapį. Jų recenzuojamame leidinyje palyginti nedaug.

1. XVI amžiaus spaudiniai. Spaudinių apžvalgą Buračas ir Užtupas pradeda nuo Mažosios Lietuvos knygų. Sakoma, kad pirmoji lietuviška knyga – Mažvydo *Katekizmas* (1547) – išspausdinta „gotikiniu (šwabacho) šriftu, tačiau joje nemažai ir antikvos elementų“ (p. 19). Toliau detalizuojama, kas surinkta lotyniškąja antikva. Tačiau *Katekizme* yra dar viena gotikinio šrifto atmaina – rodunda. Tai suapvalintas gotikinis šriftas (lot. *rotundus* – apvalus), sukurtas Italijoje, XV–XVI amžiuje plačiai vartotas Vokietijoje, Anglijoje, Lenkijoje [5, 33–35; 4, 63, 96–97, 339]. Rotunda Buračo ir Užtupo knygoje lieka nepaminėta, nors šiuo šriftu surinkta didžioji dauguma *Katekizmo* antraščių (arba bent pirmosios jų eilutės), pirmosios kai kurių pastraipų raidės, visas 26 puslapis (išskyrus pirmąją eilutę ir kustodą), pusė 27 puslapio (juose yra Eucharistijos tekstas). Rotundinė eilutė matyti ir 1 priede esančiame puslapyje (p. 361), kur pateikta abėcėlė (*MžK* 13.), tačiau komentare apie tai neinformuojama: „lietuviško raidyno puslapis: didžiosios raidės lotyniškos, kitas tekstas – gotiškas“.

Šiek tiek rotundos esti dar ir antroje Mažvydo knygoje *Giesmė Šv. Ambraziejaus* (1549): *MžGA* 3(80)₁, *MžGA* 13(90)₄ ir *MžGA* 14(91)₁₉, bet faksimilių iš šios knygos nėra. Rotunda ir vienoje, ir kitoje laikytina teksto išskiriamuoju šriftu. Pagrindinis abiejų knygų šriftas – šwabachas. Šios Mažvydo knygos išspausdintos Hanso Weinreicho spaustuvėje. Tai vieninteliai lietuviški paleotipai. Pridurtina, kad Weinreicho spaustuvėje 1545 metais išėjęs vienas iš Mažvydo *Katekizmo* šaltinių – lenkiškas Jano Seklucjano katekizmas *Katechismv text prosti dla prostego lvdv* – surinktas daugiausia rotunda. Šwabachinė jame tik pratarmė, antroji ir tolesnės antraščių eilutės, kai kurios smulkesnės antraštėlės ir aiškinamieji fragmentai. Dvejais metais anksčiau už Mažvydo *Katekizmą* ten pat išleistas pirmasis ir antrasis prūsų katekizmas (1545) surinkti beveik vien rotunda. Šwabachinės tik abiejų katekizmų pratarmės ir antraštės. Gaila, kad nei skyriuje „XVI amžiaus spaudmenys“, nei komentaruose po faksimilėmis neatkreiptas skaitytojo dėmesys į XVI amžiaus viduryje Karaliaučiuje jau nykstančią, bet pirmosiose lietuviškose knygose dar pasitaikančią gotikinio šrifto atmainą.

Kitose Mažvydo knygose, spausdintose jau Johanno Daubmanno spaustuvėje, rotundos nebėra, tačiau Buračas ir Užtupas teigia, kad jose rotundos atsiranda:

„Kituose XVI a. J. Daubmano bei G. Osterbergerio spausdintuose M. Mažvydo lietuviškuose leidiniuose lotyniško šrifto mažėja. Raidės tampa gotiškesnės, griežtesnį linijų, išnyksta jose buvę antikvos elementai. Šalia švabacho vis dažniau atsiranda rotundos ir fraktūros šrifto elementų“ (p. 21).

Daubmanno leistose Mažvydo knygosose antikva tebevartojama kaip ir pirmosiose. Antai Mažvydo *Giesmių Chrikščioniškų* pirmoje dalyje (1570) antikva surinkta lotyniška pratarmė, lotyniškos antraštės (plg. *MŽG* I 152, 159, 174–175, 203, 206 ir kt.), viena lietuviška antraštė (*MŽG* I 227), palyginti ilgi lotyniški fragmentai lietuviškose giesmėse (plg. *MŽG* I 163–167, 194–197, 212–213). Mažvydo *Giesmių Chrikščioniškų* antrojoje dalyje (1570) antikva irgi spausdinamos lotyniškos antraštės (plg. *MŽG* II 248, 254, 260, 263, 267 ir kt.), lotyniški fragmentai giesmėse (plg. *MŽG* II 246, 250–251, 254–255, 300–305, 324–328 ir kt.). Daug dažniau nei pirmojoje dalyje antikva čia išskiriamos lietuviškos antraštės (*MŽG* II 263, 267, 269, 270, 327, 283, 298 ir kt.). Šiame leidinyje pradedamas vartoti ir kursyvas, dažniausiai lotyniškoms (plg. *MŽG* II 250–251, 258, 272, 321, 376, 380, 563), rečiau – lietuviškoms antraštėms (*MŽG* II 376, 380).

Daubmanno spaustuvėje išėjusioje Mažvydo *Formoje Chrikštymo* (1559) ir *Giesmėse Chrikščioniškose* (1566–1570) iš tikrųjų jau atsiranda fraktūros. *Formoje Chrikštymo* ir *Giesmių Chrikščioniškų* pirmoje dalyje (1566) fraktūra vartojama kaip teksto išskiriamasis šriftas. Ja renkamos antraštės arba pirmosios jų eilutės, taip pat pirmosios pastraipų eilutės, o keliose vietose surinkta ir teksto fragmentų, plg. *MŽF* 4(96)–5(97), 19(111), 30(122), 35(127). Tačiau šių knygų pagrindinis šriftas – dar švabachas. O štai *Giesmių Chrikščioniškų* antrojoje dalyje (1570) pagrindinis šriftas – jau fraktūra. Karaliaučiuje leistų lietuviškų knygų istorijoje 1570-ieji laikytini galutinio perėjimo nuo švabacho prie fraktūros metais. Deja, faksimilių iš Daubmanno spaustuvėje spausdintų Mažvydo knygų leidinyje nėra, tad fraktūros, kaip tekstinio šrifto, atėjimas į senąsias lietuviškas knygas nei paminėtas, nei pailiustruotas.

Vėlesnės lietuviškos XVI amžiaus knygos Karaliaučiuje spausdintos daugiausia fraktūra, todėl netikslia laikytina šiame leidinyje pateikta informacija apie Baltramiejaus Vileto knygų, išleistų Jurgio Osterbergerio spaustuvėje, šriftus (plg. ir [14, 136]):

„1579 m. G. Osterbergerio spaustuvėje išleistose B. Vileto knygosose *Enchiridion*, *Katechismas mažas* [...] ir *Evangelias bei epistolas* [...] vyrauja gotiškasis švabacho šriftas, tačiau antraštės, skyrių pavadinimai išspausdinti lotyniškuoju šriftu“ (p. 21).

Nė vienoje iš čia paminėtų knygų švabachas nevyrauja. Vileto *Evangelijose bei Epistolose* pagrindinis tekstas surinktas fraktūra, pratarmė – kursyvu, antraštės – antikva ir fraktūra. Išimtis – švabachu surinkta vos keturių eilučių tarnybinė pastaba, kokią evange-

liją reikėtų skaityti, jei pasitaikytų 27-as sekmadienis po Švč. Trejybės (EE 133₁₃₋₁₆). *Enchiridione* fraktūra surinkti 58 puslapiai, o švabachu – tik 15 (tai įžanga ir įvadinės skyrių dalys, plg. [1, 266–270]). Vilento knygoose atsiranda raidžių su lietuviškuose spaudiniuose iki tol dar nevartotais diakritiniais ženklais: 1) graviu, akūtu, stogelio formos cirkumfleksu – <ò>, <ó>, <ô>; 2) brūkšniu – <ũ>. Pirmieji trys imti iš antikvos garnitūro. Jų labiausiai reikėjo norint atskirti moteriškosios giminės įvardžių bei vardažodžių vienaskaitos kilmininką nuo daugiskaitos vardininko. Osterbergerio spaustuvė nei fraktūros, nei švabacho garnitūruose reikiamų spaudmenų neturėjo, tačiau pirmą kartą lietuviškos spaudos istorijoje atsižvelgė į specifines lietuvių rašomosios kalbos ypatybes – homografų gausą – ir trūkstamus spaudmenis įkėlė iš antikvos šrifto. Tikėtina, kad to pageidavo autorius. Tokios tradicijos Karaliaučiuje laikytasi ir XVII amžiuje spausdinant Jono Rėzos *Psalterą Dovydo* (1625), Danieliaus Kleino *Gramatiką* (1653) ir *Kompendiumą* (1654), Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco *Kompendiumą* (1673), Johanno Rikovijaus giesmyną *Naujos giesmių knygos* ir maldyną *Maldų knygelės* (1685) bei vėlesnes knygas.

Buračo ir Užtupo leidinyje netiksliai apibūdinami ir Jono Bretkūno knygų, išleistų 1589 ir 1591 metais Osterbergerio spaustuvėje, šriftai (plg. ir [14, 136]):

„Gotiškasis švabacho šriftas dominuoja ir G. Osterbergerio išspausdintose J. Bretkūno knygoose: *Kancionalas nekurių giesmių* (1585 m.), *Giesmes Duchauanas* (1589 m.), *Kollectas alba Paspalitis Maldas* (1589 m.) ir *Postilla* (1591 m.)“ (p. 21).

Bretkūno *Giesmių Duchauunų*, *Kancionalo* ir *Kolektų* tekstinis šriftas – fraktūra, teksto išskiriamasis – antikva ir kursyvas. *Postilėje* pagrindinis tekstas taip pat fraktūrinis, o švabachu surinktos tik pamokslų antraštėlės, Biblijos knygų nuorodos parašėse, vienas kitas vokiškas žodis tekste [1, 270–273]. Taigi švabachas ir čia ne pagrindinis, o tik teksto išskiriamasis šriftas. Pridurtina, kad *Kancionalas* išėjo ne 1585, o 1589 metais kartu su *Giesmėmis Duchauonomis* ir *Kolektomis*.

Komentare po *Postilės* antraštinio lapo faksimile pabrėžiama, kad antraštinės raidės gotikinės, bet žodis *Postilė* „surinktas lotynišku šriftu, Vilniaus spaustuvėse naudotu jau porą dešimtmečių“ (p. 364). Karaliaučius, palyginti su Vilniumi, nėra „vėluojantis“. Antikvos randame jau pirmojoje lietuviškoje knygoje – Mažvydo *Katekizme*, išspausdintame 1547 metais. XVI amžiuje lotyniškojo šrifto lietuviškose LDK knygoose nėra daugiau nei Mažosios Lietuvos spaudiniuose (plg. teiginį p. 21–22). Pirmoji lietuviška LDK knyga – Daukšos *Katekizmas* (1595), išleista Vilniaus akademijos spaustuvėje, surinkta švabachu. Teksto išskiriamasis šriftas – fraktūra, antikva ir kursyvas. Švabachu lietuviškos knygos LDK spausdintos ir beveik visą XVII amžių, todėl kiek tendencingai skamba komentaras po Daukšos *Katekizmo* antraštinio puslapio faksimile:

„Artėjant prie šimtmečių ribos bažnytiniuose leidiniuose vis dar tęsiama konservatyvi gotiškų spaudmenų tradicija“ (p. 102).

Švabachu toje pačioje spaustuvėje išspausdinta ir didžiausia katalikiška XVI amžiaus LDK knyga – Daukšos *Postilė* (1599). Jos antraštės (dažniausiai dvi pirmosios eilutės) ir puslapinės antraštės fraktūrinės. Fraktūra spausdinama ir pirmoji perikopijų eilutė, plg. *DP* 1, 12, 17, 21, 37 ir t. t. Antikva renkamas pamokslą įvardijantis žodis IZGVLDIMAS, kai kurie komentarai parašėse, plg. *DP* 74, 79, 80, lotyniška pratarmė, o kursyvu – Biblijos knygų nuorodos parašėse. Analogiškas šriftų derinys (tekstinis šriftas – švabachas, teksto išskiriamasis – fraktūra ir kursyvas) yra ir pirmajame evangelikų reformatų leidinyje – Merkelio Petkevičiaus *Katekizme* (1598), išleistame Vilniuje, Merkelio Petkevičiaus spaustuvėje. Tik fraktūros čia daug mažiau (dažniausiai – pirmoji stambiausių antraščių eilutė), labai mažai antikvos bei kursyvo.

Iš Buračo ir Užtupo leidinyje esančių faksimilių matyti, kad fraktūra, dar vadinama ir *vokiškuoju šriftu* (*deutsche Schrift*) [5, 48–49, 94], į LDK spaustuves atėjo gana anksti. Jos yra antraštiniame Brastos Biblijos, išspausdintos 1563 metais Radvilų spaustuvėje Brastijoje, puslapyje. Šalia įdėtas teksto puslapis rodo, kad fraktūra surinktos Biblijos knygų ir skyrių antraštės bei pirmosios kai kurių pastraipų eilutės, bet pagrindinis tekstas išspausdintas švabachu (p. 44–45). Kito šios spaustuvės leidinio – Kiprijono Bazyliko *Historya srogiem przesladowaniu Kosciola* (1567) – antraštiniame lape švabachas taip pat derinamas su fraktūra, tačiau faksimilės komentare jie įvardyti kaip „dvejų dydžių švabacho šriftai“ (p. 46). Greta įdėtoje teksto faksimilėje matyti, kad antraštė surinkta fraktūra, o tekstas – švabachu, bet komentare sakoma, kad tai „vieno puslapio antraštės ir teksto skirtingų dydžių švabacho šriftai“ (p. 47).

Fraktūra rinktos kai kurios antraštinių puslapių eilutės ir Jano Karcano spaustuvėje Vilniuje, plg. 1593 metais išleistą Marko Tulijaus Cicerono knygos vertimą į lenkų kalbą *O powinnościach wszech stanow ludzi* (p. 96). Antraštinis puslapis surinktas trimis šriftais – antikva, švabachu ir fraktūra, bet šio puslapio komentare įvardijami tik du: „antikvos ir vyraujančių gotiškų švabacho spaudmenų derinys“ (p. 96). Šalia įdėta vieno puslapio faksimilė leidžia manyti, kad pagrindinis tekstas švabachinis (p. 97). Taigi tiek lietuvišioms, tiek lenkiškoms knygoms spausdinti taikyta panaši šriftų sistema (plg. dar p. 96, 98, 99, 100, 105, 117 ir kt.). Lotyniškos knygos spausdintos lotyniškąja antikva.

Komentarai po faksimilėmis šiame ir tolesniuose skyriuose suformuoja vaizdą, kad lotyniškosios abėcėlės knygos tiek LDK, tiek Prūsijoje XVI–XVIII amžiuje buvo spausdinamos arba lotyniškąja antikva, arba švabachu. Jokio kito gotikinio šrifto pavadinimo – nei *rotundos*, nei *fraktūros* – komentaruose po faksimilėmis nėra.

2. XVII amžiaus spaudiniai. Jau minėta, kad nuo 1570-ųjų pagrindinis tekstinis šriftas lietuviškuose Mažosios Lietuvos spaudiniuose – fraktūra. Ši tradicija su nedidelėmis išimtimis truko visą XVII amžių. Pagrindinis XVI–XVII amžiuje LDK leistų lietuviškų knygų šriftas, skirtingai negu Prūsijoje, – švabachas. Juo knygas toliau spausdino ir katalikai, ir evangelikai reformatai. Recenzuojamame leidinyje ir čia daugiausia dėmesio skiriama ne pagrindiniam šriftui.

Ryšų lotyniškojo šrifto įsigalėjimą autoriai įžvelgia Kėdainiuose išleistoje *Knygoje nobažnystės krikščioniškos* (1653), nors jis tevartojamas tik antraštiniame lape bei antraštėse, ir Jono Jaknavičiaus *Ewangelie Polskie y Litewskie* leidimuose. XVII amžiuje lietuviškas tekstas, kaip rašo ir patys autoriai (p. 126–131), juose tebespausdinamas švabachu. Perskaičius visą skyrių apie XVII amžiaus spaudmenis, taip ir lieka neaišku, kurioje lietuviškoje knygoje lotyniškasis šriftas tampa tekstiniu. Atsakymas tarsi duodamas tolesniame skyriuje, bet jame rašoma jau apie XVIII amžiaus būklę:

„Lotyniškasis šriftas, dar XVIII a. pradžioje pradėjęs iškovoti vis tvirtesnes pozicijas, debiutavęs įvairiomis antraštėmis, pratarmėmis, mažesnės apimties knygelėmis (P. Šrubauskio *Pamokslas krikščioniškas* [...] 1725 m. ir kt.), antrojoje amžiaus pusėje visam laikui įsitvirtino lietuviškų knygų puslapiuose“ (p. 280).

Antraštės ir pratarmės lotyniškuoju šriftu rinktos jau XVI amžiuje. Ar tik 1725 metais įvyko šio šrifto, kaip tekstinio, debiutas? Aiškiai neapibrėžus, kas laikoma knygos šriftu, nepaisant dalies ir visumos santykio, nedetalizuojant šriftų raidos etapų, recenzuojamoje knygoje atsiranda dviprasmybių.

Pirmuoju lotyniškojo šrifto, kaip tekstinio, debiutu galėtume laikyti Konstantino Sirvydo *Punktus sakymų* (1629). Juose kursyvu surinktos evangelijos, arba perikopės (recenzuojamos knygos autoriai jas vadina *skyrių pratarmėlėmis*). Svarbiausi teiginiai („punktai“) išspausdinti antikva, tačiau jų aiškinimas, sudarantis didžiausią teksto dalį, – švabachu. Antraštės fraktūrinės, antikvinės ir kursyvinės. Taigi lotyniškasis šriftas čia dar nedominuoja (tai galima matyti ir faksimilėje p. 189). Į apylygę konkurencinę kovą antikva su švabachu stoja Saliamono Mozerkos Slavočinskio giesmyne *Giesmės tikėjimui katolic-kam priderančios* (1646), išleistame Vilniaus akademijos spaustuvėje. Tekstiniai šriftai čia du: antikva (surinkta apie 140 p.) ir švabachas (apie 130 p.). Kursyvas, kaip tekstinis šriftas, randamas ir ten pat išleistame Roberto Belarmino *Katekizme* (1677). Kursyvu surinkta 21 lietuviška giesmė (24 p.). Jos išspausdintos po katekizmo. Katekizmo tekstas (33 p.) ir po lietuviškų giesmų einanti lenkiška giesmė (11 p.) surinkta švabachu. Kurio šrifto daugiau, nustatyti sunku. Mat kursyvas – talpus šriftas. Recenzuojamoje knygoje faksimilių iš šios knygos nėra, o Slavočinskio giesmyno pateiktas tik antraštinis puslapis

(p. 220). Tad lotyniškojo šrifto, kaip tekstinio, konkurencija su švabachu LDK leistose lietuviškose knygosė nėra nei aiškiai aprašyta, nei pailiustruota.

Apžvelgdami Prūsijoje išėjusias lietuviškas knygas, autoriai apgailėstauja:

„Religinės paskirties knygosė lotyniškasis šriftas tuo metu baigia „iširti“. D. Kleino leidiniuose *Naujos giesmju knygos* (1666 m., faksimilė – p. 369) ir *Naujos, labbay priwalingos ir duszoms naudingos maldų knygeles* (1666 ir 1685 m.) dar yra lotyniško šrifto, o 1731, 1744, 1751, 1753 ir 1763 metais *Naujos, labbay priwalingos [...] knygeles* išspausdintos tik gotišku švabacho šriftu“ (p. 134–135).

Kalbėdami apie XVII amžiaus knygas, autoriai čia vėlgi žiūri ne pagrindinio šrifto. Danieliaus Kleino *Naujose giesmių knygosė* ir *Maldų knygelėse* (1666) bei antrajame jų leidime (1685) tekstas surinktas fraktūra. Antikva išspausdinti tik kai kurie giesmių pavadinimai, švabachu retkarčiais išskiriamos antraštės, giesmių tekstai po natomis ir puslapinė antraštės. XVIII amžiuje išėjo nemažai papildytų leidimų. Buračo ir Užtupo knygoje paminėti penki maldynų leidimai: 1731, 1744, 1751, 1753 ir 1763 metų. *Lietuvių bibliografija* 1731, 1751 ir 1763 metų maldynų nenurodo esant išlikusių Lietuvoje (juos aprašo tik pagal šaltinius; plg. LB I 201 ir LBP 37), tad jų šriftų palyginti nepavyko. Peržiūrėjus 1753 metų maldyną *Naujos, labbay priwalingos [...] knygeles* (VUB: L_R 926) paaiškėjo, kad jis išspausdintas ne švabachu, o fraktūra. Švabachu jame surinktos tik kai kurios antraštės. Recenzuojamame leidinyje pateikiamas antraštinis 1744 metų maldyno lapas (p. 371). Jame aiškiai vyrauja fraktūra, tačiau faksimilės komentaras sako ką kita: „vartojami vien švabacho šriftai, t. y. akivaizdi retrografinė tendencija“.

Iš faksimilių matyti, kad XVII amžiuje LDK veikusios spaustuės (Vilniaus akademijos, Jokūbo Morkūno, Jano Karcano, Leono Mamoničiaus, Bazilijonų, Vilniaus bazilijonų Švč. Trejybės Vilniuje; C. M. Markalto Ašmenoje; Šv. Dvasios brolijos Vievėje; Joachimo Jurgio Rheto Kėdainiuose ir kt.) tebevartojo ir fraktūrą. Kaip pavyzdį galima nurodyti 1610 metais Vilniuje išleistos Jano Eismanto *Threnodia albo Zgłosne Pienie o Zgorzeniu Wilna* faksimilę, tačiau po ją parašyta, kad tai – „antraštinio puslapio švabacho spaudmenys (dar vyrauja“ (p. 156). Iš tiesų čia dominuoja fraktūra. Kaip ir pirmame skyriuje, variant faksimiles galima susidaryti vaizdą daugiausia apie antraštinių puslapių šriftus. Įdėtos teksto faksimilės rodo, kad fraktūra rinktos ir pirmosios pastraipų eilutės, o tolesnis tekstas – paprastai švabachinis, plg. p. 141, 146, 147, 148, 171–175 ir kt.

Knygos lotynų kalba tiek Mažojoje Lietuvoje, tiek LDK XVII amžiuje spausdintos lotyniškąja antikva (Reussnerio, Radvilų spaustuėje, Karcanų, Danieliaus Lenčickio, Vilniaus akademijos, Jokūbo Morkūno ir kitose). Lotyniškos Danieliaus Kleino *Gramatikos* (1653) pagrindinis tekstas surinktas antikva. Antraštės pateikiamos irgi antikva,

rečiau – kursyvu. Švabachu išskiriami lietuviški pavyzdžiai, kai kur ir vokiški jų atitikmenys (plg. *KIG* 76–77, 83, 85), kursyvu – lotyniški terminai ir pavyzdžiai, o fraktūra – vokiški pavyzdžiai (plg. *KIG* 145, 162). Buračo ir Užtupo leidinyje įdėta 129 puslapio faksimilė, tačiau komentaras po ją sunkiai suprantamas:

„Danieliaus Kleino *Lietuvių kalbos gramatikos* [...] (1653) teksto ir antraščių šriftų sugretinimas: lietuvių k. tekstas teikiamas gotiškais šriftais, teksto analizė – lotyniškais“ (p. 368).

Pirma, ir tekstas, ir antraštės čia antikvinės. Antra, susidaro vaizdas, kad knyga parašyta lietuviškai, o lietuviško teksto analizė – lotyniškai. Iš tiesų knygos tekstas lotyniškas, tik jame yra lietuviškų, rečiau vokiškų, pavyzdžių, linksniavimo, asmenavimo paradigmų.

Nėra faksimilių iš vokiečių kalba išleisto Kleino *Kompendiumo*. Jo pagrindinis šriftas – fraktūra. Teksto išskiriamasis šriftas dvejojasi: 1) lietuviški pavyzdžiai surinkti švabachu; 2) lotyniški terminai ir lotyniškos antraštės – antikva. Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco lotyniškame *Kompendiume*, išėjusiame 1673 metais Friedricho Reussnerio spaustuvėje, pagrindinis tekstas ir antraštės surinktos antikva, o lietuviški pavyzdžiai išskiriami švabachu (pavyzdžių iš šios gramatikos irgi nėra).

Kad XVII amžiaus lietuviškų Mažosios Lietuvos spaudinių vaizdas būtų išsamesnis, dar pridurtina, kad Simono Vaišnorio verstoje Adomo Francisci'o *Žemčiūgoje Teologijoje* (1600), išleistoje Osterbergerio spaustuvėje, pagrindinis tekstas surinktas fraktūra. 1612 metų Lozorius Zengštoko giesmyne *Giesmės Chrikščioniškos ir Duchauniškos* pagrindinis tekstas irgi fraktūrinis, o švabachas tevertotas antraštėse, ir tai dažniausiai tik antroje ir tolesnėse eilutėse (pirmoji paprastai fraktūrinė). Kaip teksto išskiriamasis šriftas vartojama ir antikva bei kursyvas: jais dažniausiai išskiriami lotyniški fragmentai (pratarmės, giesmių pavadinimai).

3. XVIII amžiaus spaudiniai. Antikvos įsigalėjimas LDK parodomas Jono Jaknavičiaus *Ewangelie Polskie y Litewskie* leidimų pavyzdžiu. XVII amžiuje ir lenkiškos, ir lietuviškos dalies tekstinis šriftas iš pradžių buvo švabachas, nuo 1679 metų lenkiškas tekstas jau antikvinis, lietuviškas dar švabachinis, o nuo 1767-ųjų visa knyga spausdinama vien lotyniškuoju šriftu (p. 279).

Prūsijoje gotikinio ir lotyniškojo šrifto raida bei kultūros situacija traktuojama netiksliai:

„XVII a. pabaigoje ir ypač XVIII a. pradžioje po maro, nusiaubusio lietuvių gyvenamas provincijas, į Rytų Prūsiją atsikraustė gausybė vokiečių kolonistų. Visur kūrėsi vokiškos mokyklos, ėmė klestėti vokiškoji spauda. Naujų lietuviškų knygų buvo leidžiama nedaug. O kas keleri ar keliolika metų leidžiamos tos pačios giesmių bei maldų knygos kaskart buvo labiau vokietinamos – gotiškasis šriftas išstumdavo loty-

nišką. Valdžios „gromatos“, „pagraudenimai“, „apsakymai“ buvo spausdinami tik gotiškais raidėmis. Šalia švabacho lietuviškiems spaudiniams pradėti masiškai vartoti fraktūros spaudmenys“ (p. 280).

Pirmiausia nenorėčiau sutikti su istorinių įvykių, siejamų su šriftų raida, interpretacija. Į lietuviškus valsčius, ištuštėjusius nuo maro, iš tiesų buvo atkelta kolonistų, tačiau lietuviškų knyga leidyba, palyginti su XVII amžiumi, Prūsijoje labai suaktyvėjo. Tam įtakos turėjo XVII amžiaus pabaigoje Hallėje kilęs pietizmo sąjūdis. Prūsijos karalius Friedrichas Vilhelmas I tikėjosi, kad iniciatyvūs pietistai sugebės lietuvių gyvenamuose valsčiuose sukurti privalomojo pradinio mokymo sistemą, parengti lietuviškai mokančių kunigų, išleisti knygų. Karalius buvo suinteresuotas krašto ekonomikos atkūrimu, gyventojų raštingumu, dėl to aktyvino ryšius tarp Hallės ir Karaliaučiaus pietistų, rėmė Lietuvių kalbos seminarų steigimą [16, 43–49; 13, 118–121]. Pietistams įsitvirtinti buvo nelengva dėl tvirtos liuteronų ortodoksų pozicijos. Jų santykiai keletą dešimtmečių buvo įtempti ir ši įtampa, panašiai kaip XVI amžiuje kilus Reformacijos judėjimui, davė veiksmingų postūmių kultūros ir švietimo raidai. 1719 metais Prūsų Lietuvos mokyklų ir bažnyčių inspektoriumi paskyrus Karaliaučiaus universiteto profesorį pietistą Henrichą Lysijų (1670–1731), imtasi rengti lietuviškų apskričių kunigams privalomą katekizmą. Martino Lutherio *Mažajo katekizmo* rankraštinis variantas 1719-aisiais svarstytas kunigų konferencijose ir tvirtintas parašais. Spausdinta katekizmo versija išėjo 1722 metais Karaliaučiuje, o vėliau buvo daug kartų perleidžiama.

Lietuviškas knygas pietistai leido ir Hallėje. Tam buvo specialiai užsakyti trūkstanti lietuviški spaudmenys. Gotthilfas Augustas Francke 1729 metų liepos 26 dienos laiške Georgui Friedrichui Rogalliui rašė, jog lietuviškos raidės jau pagamintos. Jomis 1729 metais Stephano Orbano spaustuviėje išleistas Hallės našlaičių prieglaudos direktoriaus Johanno Anastasijaus Freylinghauseno traktato *Ordnung Des Heyls* vertimas į lietuvių kalbą *Davadas Mokslas apie Dūšios Išganyką* [3, 43–78] (antras leidimas išėjo 1735-aisiais taip pat Hallėje). 1730 metais čia išleistas ir Lietuvių kalbos seminaro docento Wilhelmo Haacho lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodynas su trumpa gramatika, 1736 metais – Fabijano Ulricho Glaserio giesmynas *Kelios nobažnos giesmės* (vėliau keletą kartų perleistas).

Liuteronai ortodoksai irgi ėmėsi literatūrinės veiklos. Karaliaučiuje, vadovaujant vyriausiajam Prūsijos karaliaus rūmų pamokslininkui Johannui Jakobui Quandtui (1686–1772), parengtas naujas Naujojo Testamento (1727) vertimas. 1735-aisiais išleista pirmoji spausdinta lietuviška Biblija (istoriografijoje vadinama *Quando Biblija*). 1755 metais išėjo antrasis pataisytas jos leidimas (vadinamas *Schimmelpfennigio Biblija*). 1732 metais

pasirodė iš naujo suredaguotas ir papildytas oficialusis giesmynas (vadinamas *Quando-Behrendto giesmynu*), į lietuvių kalbą išversta oficialioji bažnytinė agenda *Davadnas Pamokinimas* (1730). Šie leidiniai netrukus tapo visuotinai pripažinti.

Vokietijos bibliotekose ir archyvuose išlikusi XVIII amžiaus pirmosios pusės korespondencija bei periodinė spauda leidžia kitaip negu sovietmečiu vertinti pietistų ir ortodoksų pastangas rengiant lietuviškomis parapijoms kunigus, leidžiant knygas [2, 675–688; 3, 43–78]. Stereotipas apie tuo laikotarpiu esą jau vykdytą germanizaciją vertintinas kritiškai, panašiai kaip vertinamas požiūris į religinės raštijos „reakcingumą“ ir „žalingumą“. Kad lietuvių literatūra XVIII amžiaus pirmojoje pusėje Prūsijos karalystėje ėmė stiprėti, rodo ir greta religinės atsiradusi grožinė literatūra (Johannas Schultzas, Kristijonas Donekaitis). Prūsijoje produktyvus buvo ir amžiaus vidurys, ir antroji pusė, ypač kalbotyros srityje. Čia prisimintinos ir intensyvių kultūrinį gyvenimą liudijančios lingvistinės polemikos, lydėjusios lietuviškų knygų leidybą. O štai literatūrinis gyvenimas LDK, priešingai, XVIII amžiuje išgyveno nuosmukį.

Skaitant Buračo ir Užtupo pateiktą kultūros, kalbos ir šrifto raidos charakteristiką, kyla dar vienas klausimas: kodėl gotikinis šriftas siejamas su germanizacija? Juk švabachas ir fraktūra vartoti nuo lietuvių raštijos pradžios – vartoti tiek Mažojoje, tiek Didžiojoje Lietuvoje. Lotyniškasis šriftas XVI–XVIII amžiuje Prūsijoje leistose lietuviškose knygose niekada nebuvo tekstinis šriftas. Jis vartotas tik kaip antraštinis ir išskiriamasis šriftas į lietuvišką (rečiau vokišką) tekstą įterptiems lotyniškiems žodžiams, giesmių eilutėms ar lotyniškomis pratarmėms. Jau minėta, kad nuo Mažvydo *Giesmių Chriščioniškų* antrosios dalies (1570) čia įsivyravo fraktūra ir dominavo visą XVII amžių.

Abejotinas ir teiginys, kad XVIII amžiuje šalia švabacho Prūsijos lietuviškuose spaudiniuose pradedami masiškai vartoti fraktūros spaudmenys. Šriftų raida XVIII amžiaus lietuviškuose ir lituanistiniuose spaudiniuose gana permaininga, iš dalies susijusi su knygų žanrais ir priklausiusi nuo to, viena ar keliomis kalbomis parašytas kūrinys. Gaila, kad recenzuojamame leidinyje yra tik trijų XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos knygų pavyzdžiai ir tik antraštiniai puslapiai: *Maldų knygelė* (1744), *Biblijos* (1735) ir *Giesmių knygų* (1759). Jie neatspindi nei šriftų raidos, nei kaitos tendencijų.

Tiriant šriftų raidą, pirmiausia reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad XVIII amžiaus pradžioje į lietuviškus spaudinius Prūsijoje vėl grįžta švabachas. Pirmas svarbus šaltinis, liudijantis posūkį šriftų sistemoje, – 1701 metų Naujasis Testamentas (VUB: L_R 445). Pagrindinis tekstas jame surinktas švabachu. Fraktūra vartojama tik Biblijos knygų pavadinimams, skyrių ir puslapinėms antraštėms. Tokios tradicijos toliau laikėsi ir pirmosios spausdintos lietuviškos Biblijos (1735; VUB: L_R 3246) leidėja Hartungo spaustuvė, ją

tęsė Kanterio spaustuvė spausdindama antrąjį Biblijos leidimą (1755; VUB: L_R 470). Abiejų leidimų pagrindinis tekstas švabachinis, o fraktūra surinktos tik pratarmės, antraštės, Biblijos knygų santrumpos tekste. 1755 metų leidime, taupant vietą, fraktūra kai kur surinkti paskutiniai skyriai (plg. GG 1,12–8,14).

1704 metais Friedricho Reussnerio našlės spaustuvėje išleistas trečiasis Kleino maldyno leidimas, istoriografijoje vadinamas Friedricho Sigismundo Schusterio *Maldų knygelėmis*, skirtingai nei pirmasis ir antrasis leidimas (1666 ir 1685), surinktas nebe fraktūra, o švabachu. Jame fraktūrinės tik antraštės. 1740 metais išleisti *Psalmi Dovydo* surinkti taip pat švabachu. Pagrindinis 1753 metų giesmyno (VUB: L_R 917) šriftas – irgi švabachas. Fraktūrinės tik antraštės, pratarmė, vokiškas giesmių registras. Antikva tradiciškai renkamos lotyniškos giesmių vertėjų ar kūrėjų pavardės, lotyniški giesmių pavadinimai.

Švabachu surinktas ir jau minėtasis Freilingauseno traktatas, į lietuvių kalbą išverstas Hallėje Lietuvių kalbos seminaro dalyvių ir išleistas tenykštėje spaustuvėje 1729 metais (VUB: L_R 1120). Fraktūra jame vartojama tik kaip antraščių ir teksto išskiriamasis šriftas.

Taigi stambiausi ir didžiausią autoritetą visuomenėje turėję leidiniai – pirmasis spausdintas Naujasis Testamentas, pirmoji spausdinta lietuviška Biblija, antrasis pataisytas jos leidimas, giesmynai, maldynai, agendas – rodo, kad švabachas Mažajoje Lietuvoje atgavo XVI amžiaus viduryje turėtas, bet vėliau prarastas pozicijas. Į lietuviškus spaudinius grįžęs XVIII amžiaus pradžioje, švabachas dominavo visą šimtmetį.

Daugiau įvairovės į šriftų sistemą įnešė dviem ir daugiau kalbų parengti leidiniai: vokiška dalis juose paprastai spausdinta fraktūra, lietuviška – švabachu. Tokia praktika pradedama taikyti jau XVII amžiuje. Jono Rėzos *Psaltere Dovydo*, išleistame 1625 metais Lorentzo Segebado spaustuvėje, vokiškas psalmių tekstas pateikiamas lyginiame puslapyje fraktūra, o lietuviškas – nelyginiame švabachu. Iš XVIII amžiaus spaudinių pirmiausia minėtinas 1727 metų Naujasis Testamentas (VUB: L_R 917), kurio kairėje puslapio skiltyje eina fraktūrinis vokiškas, o dešinėje – švabachinis lietuviškas tekstas (tai *pagina fracta* leidinys). Dviem šriftais pagrindinis tekstas spausdinamas dvikalbiuose 1722 ir 1730 metų katekizmuose (BFS: 155 M 12 ir 155 M 13a). 1722 metų katekizme kairėje puslapio skiltyje eina fraktūrinis vokiškas, o dešinėje – švabachinis lietuviškas tekstas. 1730 metų katekizme vokiškas tekstas eina lyginiame puslapyje, lietuviškas – nelyginiame. Ruigio ir Milkaus žodynuose vokiški straipsnių žodžiai spausdinami fraktūra, lietuviški – švabachu. Tad dvikalbiuose leidiniuose tekstiniai šriftai du: fraktūra ir švabachas. Pastarasis taikomas lietuviškiems tekstams.

Šriftų požiūriu gana margi keliomis kalbomis išleisti spaudiniai, tačiau jų faksimilių recenzuojamoje knygoje irgi nėra. Iš tokių spaudinių minėtinas keturkalbis, keletą kartų

perleistas Martino Lutherio *Mažasis katekizmas*. 1709 metais Karaliaučiuje, Reussnerio spaustuvėje, išėjo ketvirtas jo leidimas (BFSt: 155 M 11). Tai irgi *pagina fracta* leidinys. Nuo 2 iki 129 puslapio *Katekizmo* tekstas spausdinamas dviem skiltimis: lyginio puslapio pirmoje skiltyje eina fraktūra surinktas vokiškas tekstas, antroje – antikva surinktas lotyniškas tekstas; nelyginio puslapio pirmoje skiltyje eina švabachu surinktas lenkiškas, antroje – taip pat švabachu išspausdintas lietuviškas tekstas. Kai kurios stambesnės antraštės ir svarbesni teksto fragmentai išskirti fraktūra. Toliau nuo 130 puslapio einančiame nebe *pagina fracta* rinkinyje vokiškas tekstas spausdinamas fraktūra, o svarbesni fragmentai išskiriami švabachu. Lenkiškas ir lietuviškas tekstas renkami švabachu, o svarbesnieji fragmentai ir antraštės išskiriamos fraktūra.

4. Priedai. Recenzuojamame leidinyje vertingi 2–4 priedai. Pirmiausia minėtina lentelė „Abiejų Tautų Respublikos spaustuvių šriftų bei jų evoliucijos lyginamosios lentelės (paleografinė suvestinė)“ (p. 376–399). Joje pateikta visų keturių gotikinio šrifto atmainų – tekstūros, rotundos, švabacho ir fraktūros – bei lotyniškosios antikvos ir kursyvo abėcėlė, arabiškieji skaitmenys. Tai pirmoji pagalba norintiems nustatyti šrifto tipą. Dirbantiems su slaviškais tekstaais naudinga kita lentelė: „Bažnytinės slavų ir pilietinės rusų abėcėlės bei spaudmenys“ (p. 401–402).

Atkreiptinas dėmesys į keletą netikslumų abėcėlinėje ir chronologinėje faksimilių rodyklėje (5 ir 6 prieduose). Čia nurodoma, kad Mikalojaus Jokūbo Rėjaus *Postilė* (1600) išvertė Mikalojus Daukša (p. 415 ir 427). 1600 metais iš tiesų išėjo evangelikų reformatų *Postilė*, versta iš lenkų reformato Rėjaus *Postilės* penktojo leidimo, išspausdinto 1594 metais Vilniuje, Jokūbo Morkūno spaustuvėje. Vertėjas nenustatytas. Antraštiniame lietuviškos *Postilės* lape nurodyta, kad ją išleido Jokūbas Morkūnas, tad tradiciškai ji vadinama *Morkūno Postile*. Daukša *Postilę* vertė iš katalikiškos Jokūbo Vujeko *Postilės* ir išleido 1599 metais Vilniaus akademijos spaustuvėje.

Penktame ir šeštame priede klaidingai nurodyta, kad Jono Jaknavičiaus *Ewangelie Polskie y Litewskie* išspausdintos 1620 metais Vilniaus akademijos spaustuvėje (p. 407 ir 430). Pirmasis išlikęs leidimas yra 1647 metų, jo vienintelis egzempliorius saugomas Kauno technologijos universiteto bibliotekoje. Bibliografijose kartais minima, kad Jaknavičiaus verstos *Evangelijos* pirmą kartą buvusios išleistos 1637 metais, ir pateikiamas lotyniškas pavadinimas *Euangelia aucta in usum concionatorum*, tačiau tokio leidimo niekas nėra matęs. Šeštame priede, p. 430, nurodoma, kad leidinio p. 210 yra ir Konstantino Sirvydo *Dictionarivm trivm lingvarum* (1620), ir Jono Jaknavičiaus *Ewangelie Polskie y Litewskie* (1620). Tame puslapyje iš tiesų įdėta vieno iš Sirvydo žodynų faksimilė. Šis žodynas nevadintinas *Dictionarivm trivm lingvarum* ir nelaikytinas pirmuoju leidimu

(plg. ir p. 125). Jo antraštinis puslapis neišlikęs. Sirvydui priskiriami du žodynai, sudaryti remiantis skirtingais šaltiniais: pirmasis – Nikolajaus Folkmaro, antrasis – Gregorijaus Knapskio žodynu. Beveik neabejojama, kad seniausias Sirvydo žodynas, dabar saugomas Maskvoje, Centriniam valstybiniame senųjų aktų archyve (įdėta būtent jo faksimilė), turėjo ir kitokį pavadinimą. Biržų ir Dubingių šakos Radvilų pedagogas Salomonas Ry-sińskis (miręs 1625-aisiais) savo knygų sąrašė buvo nurodęs tokį žodyną: „Promt[u]arium dictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum zł 1/10“ [9, 20, 29]. Jis ir laikomas pirmuoju Sirvydo žodynu.

Čia reikėtų dar pridurti, kad Behrendtas nevadintinas pirmosios spausdintos lietuviškos Biblijos (1735) vertėju (p. 135 ir 374). Vertimo organizatorius Quandtas jo nemini tarp kitų vertėjų. 1735 metų Biblijos pratarmėje jis rašo, kad Behrendtas rūpinosi revizija ir korektūromis, antrojo leidimo (1755) pratarmėje jį vadina revizoriumi („als Revisor“).

Ir prieduose, ir faksimilių komentaruose kai kur klaidingai – *Ostenbergeris* – rašoma Karaliaučiaus spaustuvininko Jurgio Osterbergerio pavardė (p. 407, 415, 418; 363, 364, 365), Lorentzo Segebade's pavardė supainiota su vardu (p. 431).

* * *

Apibendrinant reikia pasakyti, kad autorių pasirinkta tema labai įdomi. Nuo XV amžiaus vidurio, kai Johannas Gutenbergas išspausdino pirmąją knygą, iki XVI amžiaus vidurio, kai išėjo pirmoji lietuviška knyga, spaustuvės ir šriftų raižytojai jau buvo nuėję ilgą kelią. Mažoje ir Didžiojoje Lietuvoje XVI–XVIII amžiuje populiarūs gotikiniai šriftai – švabachas ir fraktūra – literatūroje kartais vadinami *postgotikiniais*. Tačiau ir šitas laikotarpis be galo permainingas ir toli gražu dar neištirtas. Buračo ir Užtupo knyga turėtų paskatinti specialistus toliau domėtis LDK ir Mažosios Lietuvos spaustuvėse vartotais spaudmenimis, taip pat vinjetėmis, ornamentika ir kitomis spaudos meno bei technikos priemonėmis. Tai disertacijų ir monografijų vertos temos. Tokie tyrimai ir publikacijos ne tik padėtų lengviau atributuoti spaudinius, tirti ortografijos raidą, bet ir paklotų lietuviškos knygos meno istorijos pagrindus.

Įteikta 2006 m. balandžio mėn.

NUORODOS

1. ALEKNAVIČIENĖ, Ona. Rotunda, švabachas, fraktūra, antikva ir kursyvas lietuviškuose XVI amžiaus spaudiniuose. *Archivum Lithuanicum*, 2005, t. 7, p. 249–286.

2. ALEKNAVIČIENĖ, Ona. Heinrich Lysius' Missionsarbeit in Preussisch-Litauen nach seinen Briefen an August Hermann Francke. Iš *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*. Hrsg. von Udo Sträter in Verbindung mit Hartmut Lehmann, Thomas Müller-Bahlke und Johannes Wallmann. Tübingen: Max Niemeyer Verlag GmbH, 2005, S. 675–688. ISSN 0949-0086; ISBN 3-484-84017-X; ISBN 3-931479-70-6.

3. ALEKNAVIČIENĖ, Ona; SCHILLER, Christiane. Johannas Behrendtas – *Dawadno Mokslo apie Duszios Iszganimą* (1729) redaktorius, recenzentas ir maldos vertėjas. *Archivum Lithuanicum*, 2002, t. 4, p. 43–78.

4. JUDA, Maria. *Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. 366 p. ISBN 83-227-1727-X.

5. KAPR, Albert. *Deutsche Schriftkunst: Ein Fachbuch für Schriftschaffende. Versuch einer neuen historischen Darstellung*. Dresden: VEB Verlag der Kunst, 1955. 279 S.

6. KAUNAS, Domas. Archyviniai dokumentai apie Mažosios Lietuvos senosios raštijos ir spaudos darbuotojus. *Knygotyra*, 1998, t. 25(32), p. 431–460.

7. *Knygotyra*: enciklopedinis žodynas. Redaktorius Feliksas Jukna. Vilnius: Alma littera, 1997. 413 p. ISBN 83-04-02446-2.

8. *Lexikon der Buchkunst und Bibliophilie*. Hrsg. von Karl Klaus Walther. Leipzig: VEB bibliographisches Institut Leipzig, 1987. 386 S. ISBN 3-323-00093-5.

9. LUKŠAITĖ, Ingė. Salomono Risinskio bibliotekos Vilniuje sąrašas. Iš *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*. Sudarė Juozas Tumelis. Vilnius: Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka, 1984, p. 17–51.

10. SUBAČIUS, Giedrius. Grafemos <f> netektis Lietuvos spaudiniuose. *Archivum Lithuanicum*, 2004, t. 6, p. 239–264.

11. SUBAČIUS, Giedrius. Spaustuvininkų įtaka rašybai ir jos standartams. *Archivum Lithuanicum*, 2001, t. 3, p. 129–152.

12. SUBAČIUS, Giedrius. XVIII–XIX amžiaus lietuviškų tekstų grafemos <I>, <J>. *Archivum Lithuanicum*, 2003, t. 5, p. 227–262.

13. TERVEEN, Fritz. *Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreußen unter Friedrich Wilhelm I. 1714–1740*. Göttingen etc.: Musterschmidt, 1954. 234 S.

14. UŽTUPAS, Vilius. Lotyniškojo šrifto įsigalėjimas lietuvių poligrafijoje. *Knygotyra*, 1975, t. 5(12), p. 132–143.

15. UŽTUPAS, Vilius. *Lietuvos spaustuvės 1522–1997*, Vilnius: Viliaus Užtupo leidykla, 1998. 607 p. ISBN 9986425441.

16. WINTER, Eduard. *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationwerdens der west- und südslawischen Völker*. Berlin: Akademie Verlag, 1954. 292 S.